

ЛЕКСИКА-ТЭМАТЫЧНАЯ ГРУПА ЛЕКЕМЫ «СМЕХ»: ПАРАДЫГМАТЫЧНЫЯ АДНОСІНЫ

Баліцэвіч Аліна Генадзьеўна
УА «Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна»

З 60-х гадоў XX ст. узмацнілася цікавасць мовазнаўцаў да семасіялогіі. Пра гэта сведчаць шматлікія працы, прысвечаныя апісанню розных груп слоў: лексіка-семантычных, тэматычных, прадметна-тэматычных ці сінанімічных груп, лексічных мікрасістэм або класаў і інш. Вядома, што вывучэнне прадметна-тэматычных (тэматычных) груп спрыяе раскрыццю агульных працэсаў развіцця лексікі. Разам з паступальным развіццём мовы і навукі аб мове і розных міжмоўных узаемадзеянняў цікавасць да лексіка-тэматычных пластоў моўнай прасторы паглыбляецца і набывае новыя абрысы, уключаючыся ў арбіту ўсё новых і новых навукова-тэарэтычных даследаванняў.

Адно і тое ж слова можа ўваходзіць у парадыгматычныя, у сінтагматычныя, у дэрывацыйныя адносіны. Варта прыняць да ўвагі і граматычныя структурныя адносіны слова, па якіх яно ўваходзіць у розныя граматычныя катэгорыі слоў і лексіка-граматычныя групы. У гэтай сувязі адзначым, што лексічны склад мовы працята рознакіраванымі і шматмернымі сувязямі. Д.Н. Шмялёў, напрыклад, лічыць асноўнымі вымярэннямі лексічнай сістэмы сінтагматычнае, парадыгматычнае і дэрывацыйнае.

Разгледзім прадметна-тэматычную групу лексемы «смех». Заўважым, што гэты тэрмін упершыню быў прапанаваны літаратуразнаўцам К.П. Смолінай.

Смех – адна з рэакцый чалавека на смешнае, альбо на казытанне, смех уключае ў сябе міжвольныя рухі мускулаў твару і цела, спецыфічныя гукі і змены ў рытме дыхання. У некаторых выпадках смех можа быць рэакцыяй на нервовае напружанне (нервовы смех) або быць прыкметай псіхічнага разладу.

Канцэптуальную сутнасць назоўніка *смех* дапамагаюць выдзеліць назіранні за фарміраваннем семантыкі вытворных слоў: *смех* ‘пра тое, што можа рассяшыць, смешна’, *смехатворны*, *смяхотны* ‘недарэчны, варты смеху, кпінаў’, *смехатворнасць* ‘уласціvasць смехатворнага’, *смехатлівы* ‘тое ж, што і смяшлівы’, *смешкі* ‘жарты, насмешкі’, *смешна* ‘прысл. да смешны’, *смешнаваты* ‘крыху смешны, дзівакаваты’, *смешны* ‘які выклікае смех, пацешны, забаўны’, *смяшліvasць* ‘уласціvasць смяшлівага, схільнасць да смеху з любой прычыны’, *смяшлівы* ‘схільны часта, з усялякага выпадку смяцца; такі, што можа выклікаць смех, смешны’, *смяшок* ‘кароткі або ціхі смех; жарты, насмешкі’, *смяшынка*

‘вясёлая іскрынка, хітры агеньчык (у вачах)’, *смяшыць* ‘выклікаць у каго-н. смех, прымушаць смяцца’, *смяцца* ‘праяўляць весялосць, радасць пры дапамозе характэрных перарывістых гукаў смеху; насміхацца, здзекавацца з каго-н.’ [1, с. 220–226].

У дыялектнай мове больш выразна, чым у літаратурнай, праяўляецца нацыянальна-культурная канатацыя слоў тэматычнай групы «смех». Канцэптуальная сутнасць лексемы «смех» акрэсліваецца пры дапамозе эмацыянальнага, экспрэсіўнага і ацэначнага значэнняў, якія выражаюцца з дапамогай адпаведных суфіксаў і прыставак. Так, чалавека, які ўмее весяліць, пацяшаць называюць *забаўнік*, *пацешнік*, *пацэся*, *пацэтны*, *камедыянішчык*, а таксама вытворнымі ад слова «смех» – *смехатун*, *смехатуха*. Вясёлага, жыццярадаснага, ахвотніка павесяліцца ў народзе назавуць *весялун*, *весялуха*, *няўструй*, *вывіхны*, *гуляка*. Вясёлых, гуллівых, прагных да пагулянак жанчын, што любяць паскакаць і песні папець, назавуць *гулія*, *гулявізна*, *шалоўлівая* [2, с. 319].

Зусім іншую канатацыю набываюць словы, аб’яднаныя прыкметай ‘жартаўлівы’: *рагатун*, *рагатуха*, *перасмеішнік*, *рагатуння*, *смяішлівы*, *пасмеішны*, *смяхун*, *смехатуха*, *смяюн*, *смеішнік*, *насмеішнік*, *рагатуля*, *рагатлівы*, *гагатун*, *гагатуха*, *хахатун*, *хоха*, *жартулівы*, *жартоўны*, *жартаблівы*, *жартаўнік*, *жартаўніца*, *жартун*, *смеішны*, *пасмеішны*, *перасмеішнік*, *перасмеішніца*, *хліхатун*, *хлебятуха*, *кепек*, *кіслячка*, *чмут*, *чмуціла*, *чмурыла* [2, с. 316–318]. Гэта ўжо чалавек схільны да жартаў, ахвочы пажартаваць, нават здольны да кпінаў, насмеішкі. Здольнасць, жартуючы, «задурыць галаву» праяўляецца ў найменнях тыпу *чмурыла*, *штукар*, *чмут*, *чмуціла*, *прычмура*.

Адмоўная, зневажальная, грубая ацэнка ‘жартаўлівых’ людзей праяўляецца ў назвах *рагатуля*, *рагатлівы*, *гагатун*, *гагатуха* і *асабліва* *зубаскаль*, *зубаскал*, *заскала*, *прачвэра*, *прычвара*, *пракуда*, *вышчарка*, *вушчарка*, *золівен*, і, наадварот, прыязнае стаўленне да такіх людзей гучыць у назвах *смяюн*, *хахатун*.

Найбольш удалыя жарты, мусіць, атрымліваюцца ў людзей, якіх называюць *штукар*, *штукант*, *забаўнік*, *шутар*, *шуцяр*. Той, хто жартуе, сам выклікае смех – *шут*, *забаўны*, *шуцезны*, *камічны*, *камотны*, *шумнік*, *фатэсны*. Гулліваю дзяўчыну або жанчыну называюць *брыкса*, *ярыула* [2, 316–318].

Чалавека, які можа лёгка, без прычыны рассмяцца называюць *пустасмех*, *рагатуха*, *зубаскаль*, *зубашчэр*, *вушчарка* [2, 349].

Фарміраванне нацыянальна-культурнай канатацыі адбывалася на аснове эмацыянальна-суб’ектыўнага ўспрымання акаляючага свету. Таму чалавека, які любіць насміхацца, завуць *насмеішнікам*, *насмеішчам*, *прасмеішнікам*, *прасмеіхай*, *абсмеішнікам*, *смехатурнікам* [2, 396]. Весялун, жартаўнік у дыялектнай мове мае назвы *весялун*, *радасны*, *умора*.

Структура лексіка-семантычнага поля дастаткова складаная. Данае поле ўтварае больш як 35 адзінак, сярод якіх назоўнікі (*смех, усмешка, смяшынка*), дзеясловы (*смяяцца, хіхікаць, усміхацца*), прыслоўі (*весела, смешна, жартоўна*). Акрамя таго, лексема *смех* утварае асацыятыўныя сувязі – *дураслівы, залівісты, чароўны, вінаваты*.

Лексема ‘смех’ аб’ядноўвае ўсе магчымыя прыкметы канцэпту на лексіка-семантычным узроўні. У беларускай лексіцы з семай ‘смех, смешнае’ прадстаўлены словы чатырох часцін мовы (пералічаных ніжэй у парадку змяншэння лексічнай напоўненасці граматычных разрадаў): назоўнікі, дзеясловы, прыметнікі, прыслоўі (*арлекін, блазан, гумарыст, выскаляка, хохмач, насмешнік, весялун, весялосць, саркастычнасць, жартаўлінасць, жыццерадаснасць, блазнерства, блазнаванне, штукарства, камедыянства, насмешка, смех, усмешка, рогат, хіхіканне, смяшок, анекдот, вадэвіль, блазнаванне, камедыя, памфлет, гулянка, забава, вечарынка, дурыла, пасмешышча, гад; весяліць, пацяшаць, забаўляць, фіглярнічаць, бавіць, забаўляць, дурэць, смяшыць, вастрыць, смяяцца, рагатаць, пырхаць, хіхікаць, пасмейвацца, весялець, пацяшацца, забаўляцца, дзяцініцца, весяліцца, дурэць, бавіцца, высмейваць, здэкавацца, іранізаваць, падкалупліваць, уядаць, паджартоўваць, абсмейваць, кпіць, цвяліць; вясёлы, усмешлівы, радасны; яхідны, зласлівы, злосны; здзеклівы, зламоўны, істэрычны, дураслівы, кплівы, іранічны; парадыйны, памфлетны, гумарыстычны; яхідна, здзекліва, камічна, весела, пацешна, несур’ёзна, ажыўлена*).

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / рэдкал.: К. К. Атраховіч (агульн. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1977–1984. – 5 т.
2. Чалавек : тэмац. слоўн. / Нацыян. акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; склад. В. Дз. Астрэйка [і інш.] ; навук. рэд. А. П. Кунцэвіч, А. А. Крывіцкі. – Мінск : Бел. навука, 2006. – Ч.-16. – 573 с.